

ВІТЧИЗНЯНИЙ ГРАНД-НАРАТИВ НА ТЛІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Станіслав Кульчицький
канд. екон. наук,
доктор істор. наук,
професор,
гол. наук. співроб.
відділу історії України
20–30-х рр. ХХ ст.
Інституту історії України
НАН України,
м. Київ

1. Державотворча тріада фундаментальних видань

Кожна країна мусить мати крім державних символів (прапор, герб і гімн) державотворчу тріаду видань, що визначають її місце в колі інших. Це – національний атлас, національна енциклопедія з інформацією про здобуток її народу на тлі переліку істотних досягнень всього людства і гранд-нарратив вітчизняної історії.

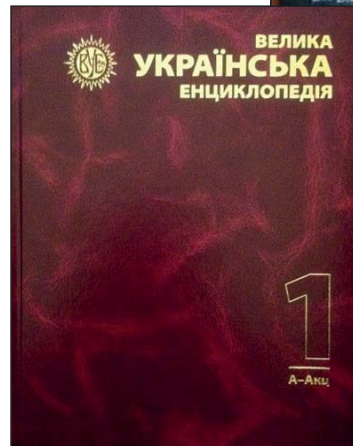
Після здобуття незалежності Україна позбулася псевдодержавницьких прапора, герба і гімна радянських часів і повернула собі державні символи задушеної більшовиками Української Народної Республіки. У 1996 р. вона прийняла замість нав'язаної з Кремля у 1978 р. конституції новий Основний Закон. Не одразу і не так просто була розв'язана проблема визнання державних кордонів. Найбільше перепон довелося подолати під час укладення з Російською Федерацією «Договору про дружбу, співробітництво і партнерство», який утверджував недоторканість українсько-російського кордону. Російська сторона завершила процес ратифікації Великого договору тільки у квітні 1999 р.

З утвердженням незалежності виникли об'єктивні передумови для появи в нашій країні національного атласу, національної енциклопедії і висвітленого з національних позицій власного минулого у багатотомному форматі. Створення такої тріади фундаментальних видань взяла на себе Національна академія наук. Виявилося, що це не проста справа, яка вимагала не тільки залучення багатьох фахівців і вагомих матеріальних ресурсів, а й розв'язання величезної кількості технологічних, методологічних і світоглядних проблем.

Найпростіша ситуація склалася зі створенням Національного атласу. У радянські часи Києву дозволили опублікувати Українську радянську енциклопедію (УРЕ), а також 8-томну (в 10-ти книгах) українською мовою і 10-томну російською мовою «Историю Украинской ССР». Однак у Кремлі навіть думки не допускали, що український народ може створити Національний атлас, тобто картографічно розмежуватись з імперським монолітом. Після підготовки, яка тривала роками, Президія НАН України у серпні 2001 р. затвердила Координаційну раду з видання Національного атласу. Атлас, який містив у собі 875 карт, присвячених історії, природним ресурсам, населенню, економіці і екологічному стану природного середовища, був виданий в 2007 р. Потреби користувачів задовольняє також електронна версія Атласу.

За ініціативи академіків НАН України **Івана Дзюби** і **Ярослава Яцківа** у 1996 р. було організоване Координаційне бюро «Енциклопедії сучасної України» (ЕСУ), перетворене у квітні 2004 р. на Інститут енциклопедичних досліджень НАН України (очолюваний до 2008 р. Я. Яцківом, а надалі – **Миколою Железняком**). Інститут видає 30-томну ЕСУ.

Одночасно його фахівці розробили концепцію і структуру національної енциклопедії під назвою «Велика українська енциклопедія» у двох версіях – паперовій (ВУЕ) і онлайн-сервісу (е-ВУЕ). Проект втілюється в життя у власній редакції Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво», керівник – професор **Алла Киридон**. За станом на 2021 р. виданням перших трьох томів у паперовій версії завершена літера «А».

Останній том 10-томної «Истории Украинской ССР» побачив світ у 1984 р. Коли починалася горбачовська «перебудова», то видання, над яким фахівці Інституту історії АН УРСР працювали від 1971 року, втратило свою цінність. У новій суспільно-політичній атмосфері стало зрозумілим основне: 10-томник являє собою не фундаментальний курс вітчизняної історії, а ґрунтовану на місцевому фактичному матеріалі історію СРСР, тобто той симулякр, під яким приховувалася створена за лекалами марксизму-ленінізму історія Росії.

Трагізм ситуації полягав у тому, що навіть найбільш кваліфіковані фахівці академічного інституту знали історію України в тому препарованому і фальсифікованому вигляді, який втискувався в їхній мозок від дитсадочка і шкільних років. Вони володіли фактичним матеріалом, їм були доступні спецсховища наукових бібліотек, а деяким – навіть зарубіжні архіви. Та вони були неспроможні встановити причинно-наслідкові зв'язки між фактами. Методом проб і помилок вони пересвідчувалися, що саме друкувати можна, а чого цензура ніколи не пропустить. Будучи відповідальним редактором одного з томів «Истории Украинской ССР», я радів, що внаслідок офіційно встановленої періодизації один з розділів мусив закінчуватися 1932-м роком, а наступний – починатися з 1933 р. Це створювало можливість щось похапцем сказати про «продовольчі труднощі» на переламі цих років, не торкаючись голоду, який згадувати заборонялося. Дякуючи своєму фаху, я знав, що голод був, але його природа і причини для мене залишалися загадковими.

Восени 1986 р. я потрапив у комісію акад. **А. Шлепакова**, створену в ЦК Компартії України, щоб «викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів, пов'язані з так званім голодом 1932–1933 рр.». Сформульоване в такий спосіб завдання свідчило, між іншим, і про те, що останнє покоління чекістів вважало його здійсненням, бо приймало сталінську спадщину як даність, не розуміючи її природи. Робота в цій комісії прискорила в мені той світо-

глядний злам, який почав відбуватися в роки «перебудови» у переважній більшості науковців. У 1990 році, коли я потрапив на міжнародну конференцію в Канаді з доповіддю про голод 1932–1933 рр. в Україні, проф. **Орест Субтельний** подарував мені свою книгу «Україна: історія», видану у

1988 р. для канадських українців. Читаючи її, я зрозумів, що ми не зможемо підготувати курс вітчизняної історії такого рівня, після чого опублікував рецензію в найбільш впливовому тоді суспільно-політичному журналі.¹ Потім разом з рецензією і книгою прийшов до **Олени Бойко** у видавництво «Либідь». Вона швидко знайшла кошти на переклад і видання. У 1991 р. книга вийшла першим виданням, пізніше з'явилися ще три. До середини 1990-х рр. вона залишалася у нас основним посібником для учнів, студентів, вчителів і викладачів вищих навчальних закладів. Тільки з другої половини 1990-х рр. побудована на архівах колективна праця фахівців Інституту історії України «Історія України: нове бачення» витіснила посібник О. Субтельного з навчального процесу. Концептуальні підходи і фактологічна основа посібника, який друкувався під редакцією **Валерія Смоля** чотири рази, лягли в основу підручників для середньої і вищої школи.

Після здобуття незалежності вади радянського видання багатотомної історії України чітко проявилися, але провідні історики не відгукнулися на заклик свого колеги **Рема Симоненка** зосередитись на праці подібного масштабу.² Власне, пропозиція цього співробітника Інституту історії України пояснювалася тільки тим, що він хибно розумів становище в історичній науці. Вченому здавалося, що не все так погано, тому що він залишався на застарілих світоглядних позиціях. У другій половині 1990 рр., коли ситуація в історичній науці кардинально поліпшилася за всіма параметрами, було прийнято розумне рішення зосередити колективні зусилля академічних науковців гуманітарного профілю на інвентаризації здобутих досягнень в енциклопедичному вимірі.

У червні 1997 р. Президія НАН ухвалила рішення про підготовку багатотомної «Енциклопедії історії України» (ЕІУ). До реалізації цього коштовного проекту Інститут історії України залучив близько тисячі науковців з інститутів НАН гуманітарного профілю, вітчизняних і зарубіжних навчальних закладів, музейних і архівних працівників, краєзнавців.

¹ Кульчицький С.В. Погляд з-за океану на наше минуле. Про «Історію України» Ореста Субтельного. Під прапором ленінізму. К., 1990, №12. С.72–79.

² Симоненко Р.Г. До концепції багатотомної «Історії українського народу». Міжнаціональний та міжнародний аспекти. К., 1993. 90 с.

За 2003 – 2013 рр. 10-томна ЕІУ вийшла в світ накладом в 5 тис. примірників і стала авторитетним довідковим виданням в галузі вітчизняної історії. Праця над додатковими томами ЕІУ триває й досі, але їх наклад не перевищує 500 примірників. Електронна версія ЕІУ на порталі Інституту історії України користується в суспільстві величезною популярністю.

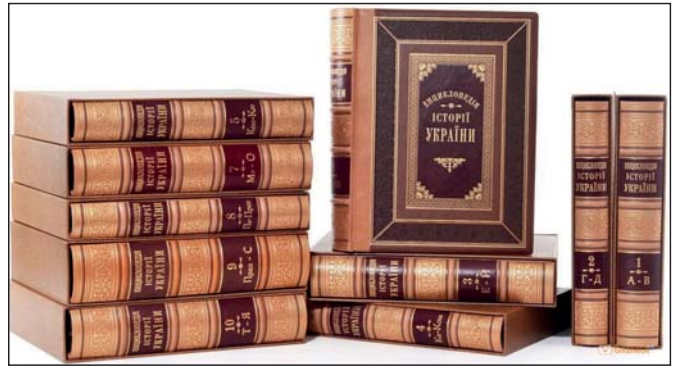
Тривала робота над енциклопедичним форматом вітчизняної історії відбувалася в установах НАН України паралельно з фундаментальними дослідженнями в різних галузях історичної науки і спеціальних історичних дисциплін. Українські вчені тепер вільно спілкувалися з колегами в зарубіжних країнах, мали можливість працювати в бібліотеках і архівах різних країн і навіть здійснювати із закордонними фахівцями спільні дослідження за власною тематикою. Для них став доступним світовий історіографічний дискурс кількох останніх десятиріч, який істотно змінював підходи до історіописання. Отже, виникли об'єктивні умови для створення силами українських суспільствознавців третього компонента державотворчої тріади фундаментальних видань – багатотомної історії України. Та перед тим як розпочати розраховану на тривалий період науково-дослідну роботу, треба було уявити собі місце національної історії у висвітленні минувшини людства.

2. Національна історія в глобалізованому світі

У 1979 р. французький філософ-постмодерніст **Жак Франсуа Ліотар** запровадив у обіг поняття *гранд-нарративу*, яке опинилося в центрі дискурсу про способи історіописання, специфіку історичного мислення, шляхи досягнення об'єктивності в дослідженнях. У розумінні сучасних істориків *гранд-нарратив* (синонімічним є поняття *майстер-нарративу*) – це спосіб організації наявної інформації про минуле з визначенням того, що в ньому є найбільш істотним і достовірним. Національний *гранд-нарратив* як найбільш поширений різновид історичного *нарративу* вимагає створення такої системи координат, в якій суто подієва історія пов'язана з аналізом структур, що народжувалися, розвивалися і зникали в минулому.

Від суспільствознавців Національної академії наук нова ситуація вимагає осмислення минулого в рамках великого проекту – багатотомної історії України. Перед нами постали два завдання: позбавити вітчизняний *гранд-нарратив* російського впливу і визначити його місце в рамках *транснаціональної історії* (*global history, world history, transnational history*), яка народжувалася на наших очах.

Процес глобалізації світової економіки став особливо помітним після падіння Берлінської стіни. Поглиблення міжнародного поділу праці і науково-технічна революція, передусім в галузі транспорту та засобів зв'язку, безпрецедентно полегшили умови інвестування капіталів, перетік технологічних інновацій та робочої сили за межі націо-

нальних економік, міжнародне кооперування виробництва і маркетинг. Підписання Шенгенської угоди в Європі (1985 р.) і Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (1993 р.), заснування Світової організації торгівлі (1995 р.) стали провісниками нового етапу в міжнародній інтеграції. Створювалося враження, що глобалізація виходить за суто економічні рамки і здійснює зростаючий вплив на світову політику, ідеологію та культуру.

Однак незабаром стало очевидним, що успіхи глобалізації аж ніяк не супроводжувалися загуханням протилежних за знаком процесів у розвитку країн та регіонів. Тому не випадково набув права громадянства гібридний термін «глокалізація». Ним позначався економічний, соціальний і культурний розвиток, який характеризує співіснування різноспрямованих тенденцій, коли на тлі глобалізації посилюється значення локальних відмінностей.

У розвинених країнах визначився провал політики мультикультуралізму. Демографічна криза в Європі і бум народжуваності в країнах, що розвиваються, викликали масштабну міграцію в країни так званого «золотого мільярда». На рубежі ХХ–ХХІ ст. Європейський Союз мав близько 20 млн іноземців, з них 6 млн вихідців з інших європейських країн, від 4 до 5 млн – з Туреччини і країн колишньої Югославії, від 3 до 4 млн – з Африки і до 1 млн – з Азії³. Кількість вихідців з інших країн серед громадян Європейського Союзу, за винятком тих, хто вже народився в країні, куди емігрували батьки, становила за переписом 2019 р. (в тис.):

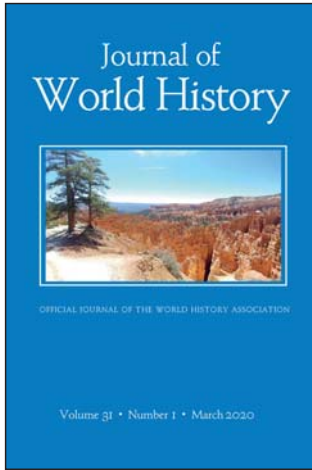
- з Марокко – 2290;
- з Туреччини – 2080;
- з Росії – 1810;
- з Алжиру – 1510;
- з України – 1090;
- з Індії – 1060;
- з Албанії – 903;
- з Казахстану – 877;
- з КНР – 826;
- з Пакистану – 745.

Найбільшими національними меншинами були: в Іспанії – марокканці, в Болгарії – росіяни, у Франції – алжирці, в Польщі – українці, в Австрії – українці і румуни, в Італії – румуни, в Греції – албанці.⁴

³ Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры. М., 1999. С. 96.

⁴ Число рождённых за пределами ЕС нынешних граждан стран Европейского Союза, по данным последней переписи на 2019 г. [https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F:%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D1%8E%D0%B7_\(%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%8E%D0%B7_%D0%95%D0%A1\)?fbclid=IwAR3c1wEsMHhcWVnn3mFFzFfLMYVhNmlx0aYrgILz3Y4nzX2UNe6TdUkDzY#.D0.93.D1.80.D0.B0.D0.B6.D0.B4.D0.B0.D0.BD.D1.81.D1.82.D0.B2.D0.BE_.D0.B8_.D0.B2.D0.B8.D0.B4_.D0.BD.D0.B0_.D0.B6.D0.B8.D1.82.D0.B5.D0.BB.D1.8C.D1.81.D1.82.D0.B2.D0.BE](https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F:%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D1%8E%D0%B7_(%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%8E%D0%B7_%D0%95%D0%A1)?fbclid=IwAR3c1wEsMHhcWVnn3mFFzFfLMYVhNmlx0aYrgILz3Y4nzX2UNe6TdUkDzY#.D0.93.D1.80.D0.B0.D0.B6.D0.B4.D0.B0.D0.BD.D1.81.D1.82.D0.B2.D0.BE_.D0.B8_.D0.B2.D0.B8.D0.B4_.D0.BD.D0.B0_.D0.B6.D0.B8.D1.82.D0.B5.D0.BB.D1.8C.D1.81.D1.82.D0.B2.D0.BE).

⁵ Колесник Ірина. Глобальна історія. Історія понять. К., 2019. С. 72.

Нерідко мігранти певної національності або віровизнання утворювали анклав, в якому проживали за власними звичаями і законами. Ситуація особливо загострилася після масштабного розширення Євросоюзу і політичних криз на Близькому Сході та в Північній Африці. Страх перед мігрантами послужив основною причиною позитивного голосування на референдумі у Великій Британії за вихід з Євросоюзу.

Тим часом історики з ентузіазмом відгукнулися на здобутки глобалізації. На переламі 1980–1990 рр. виникла Світова асоціація історії (World History Association), що складалася переважно з американців, націлених на подолання європоцентризму у всесвітній історії. Вона озброїлася власним органом – «Журналом світової історії» (*Journal of World History*), який публікує праці з транснаціональної історії. В американських ВНЗ цей курс почав витісняти традиційні курси історії західної цивілізації.

Від 2000 р. видається в Нью-Йорку (англійською мовою) і в Казані (російською мовою) кварталник *Ab imperio*, присвячений історії, соціології, антропології і політології. Як підкреслює редакційна рада, він спеціалізується на вивченні націоналізму і «*нової імперської історії*» на пострадянському просторі. Журнал є органом авторитетної дослідницької організації – Асоціації слов'янських, східноєвропейських і євразійських студій (ASEEES).

У березні 2006 р. група лондонських вчених заснувала «Журнал глобальної історії» (*Journal of Global History*). Професор Лондонської школи економіки **Патрік О'Браєн** відкрив його перший номер закликом до публікації космополітичних мета-нарративів для світу, що глобалізується.⁵

Сучасне поле транснаціональної історії формується за межами традиційної всесвітньої історії як сукупності національних історій різних країн і континентів. Вона досліджує схожі явища, які виникають й розвиваються в усіх культурах і цивілізаціях, а також відмінності у планетарному історичному процесі. Енциклопедія «Британіка»

Іноземців вітали, тому що вони допомагали розв'язувати непрості економічні колізії, пов'язані зі спадом народжуваності корінного населення. Однак сподівання на їхню інтеграцію в місцевий соціум частіше за все не виправдалися.

називає її найсучаснішою історичною спеціалізацією, але з коренями у віддаленій античності. Історики, які почали спеціалізуватися на проблематиці транснаціональної історії, обговорюють свої проблеми на спільних зустрічах. У 2005 р. в Лейпцігу відбувся перший в Німеччині конгрес з всесвітньої і глобальної історії. Глобалізація історії опинилася в фокусі дискусій на XXI Міжнародному конгресі історичних наук (Амстердам, серпень 2010 р.).

До дискусій на теми транснаціональної історії підключилися й українські вчені. У травні 2017 р. відбувся методологічний семінар «Глобальна і транснаціональна історія» в рамках спільного українсько-німецького проекту Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та Інституту Східної і Південно-Східної Європи (Регенсбург). У жовтні 2017 р. в Інституті історії України НАН України пройшов семінар на тему «Глобальна історія, національні нарративи та професія історика у перспективі теорії й практики».

Співробітник Інституту історії України НАН України **Андрій Мартинов** у 2009 р. зробив спробу оцінити перспективи розвитку глобальної (транснаціональної) історії як нового напрямку в історіописанні. В його статті були ретельно викладені наявні, переважно в німецьких і російських виданнях, судження щодо перспектив розвитку транснаціональної історії в глобалізованому світі: про зростання взаємозалежності і взаємозв'язку національних економік, політичних і соціальних систем у ході глобалізації; про те, що соціокультурні процеси глобалізації окреслюються формулою «*єдність у різноманітті*», а різноманітність стабілізує соціальні системи. У проаналізованій А. Мартиновим літературі пролунало навіть таке судження: «*Державні кордони все менше відокремлюють і все більше об'єднують*».

Ключовий висновок захисників транснаціональної історії полягав у тому, що в умовах глобалізації національний гранд-нарратив втрачає актуальність. Натомість А. Мартинов зробив власний убивчий висновок: «*Ідейне кредо нового глобального суспільства становить деконструкція культурного спадку минулого. Але реалізація цього проекту на початку XXI ст., призвівши до виникнення всесвітнього інформаційного суспільства, зіштовхнулася зі складнощами, обумовленими відсутністю всесвітньої держави та світового уряду*»⁶.

Будь-який прогрес у техніці та економіці, і в тому числі перетворення аграрного суспільства в індустріальне, а індустріального – в інформаційне, не може гарантувати людству безконфліктного і безпроблемного життя. Історичний досвід свідчить про це з достатньою переконливістю. У XIX ст. аграрне суспільство у провідних країнах світу перетворилося на індустріальне, яке характеризувалося високорозвиненим машинним виробництвом і пануванням ринкового механізму господарювання в усіх сферах економіки. І що трапилося? Державні інститути вперше дістали можливість мобілізувати колосальні людські і матеріальні ресурси. Ті, хто очолив держави, не забарилися використати їх, щоб силою розв'язати завжди існуючі міждержавні суперечності.

⁶ Мартинов А.Ю. Історичні знання в умовах глобалізації. Український історичний журнал (Київ). 2009. № 1 С. 182–184.

⁷ Laboratory of Transnational History. *Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*. Ed. by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. Budapest–New York, Central European University Press, 2009. 310 p.

⁸ Там само. С. 85.

⁹ Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. К., 2010, № 6 (17)

Так була розв'язана Перша світова війна – якісно відмінна від попередніх війн в історії людства за своїми колосальними масштабами.

Транснаціональна (глобальна, світова, всесвітня) історія існує як особливий, під специфічним кутом зору погляд учених на минувшину як новаторський спосіб організації доступної дослідникам інформації про минуле. Не треба тільки відриватися від її основи – національного гранд-нарративу. Це засвідчує аналіз єдиної поки що в українській історіографії праці про пов'язані з глобалізацією нові підходи до історіописання.

Мова йде про видану в Будапешті у 2009 р. збірку есеїв під редакцією **Георгія Касьянова** і **Філіни Тера** зі спробою запропонувати теоретичне підґрунтя і практичні рекомендації для дослідників, критично налаштованих щодо традиційної версії української національної історії⁷. Книга складається з двох частин – теоретичної («Національна історія проти історії транснаціональної») і практичної («Переписана українська історія»). Крім статей редакторів збірки, які увійшли в її теоретичну частину, читачам запропоновані есеї авторитетних в світі фахівців української історії – **Ярослава Грицака**, **Андреа Капелера**, **Алексея Міллера**, **Олексія Толочка**, **Івана-Павла Химки**, **Романа Шпорлюка**, **Наталі Яковенко**.

Коли автори цієї книги спираються на конкретний матеріал, яким досконало володіють, їхня апологія транснаціональної історії виглядає переконливо. Коли ж вони беруть аргументи у постійно змінюваному сьогодні, переконливість втрачається внаслідок знаних читачеві подій, що відбулися після виходу книги в світ. Ф. Тер пише, зокрема:

«Від 1989–1991 рр. міждержавні кордони в Європі, за невеликим винятком (Кавказ і колишня Югославія), стали стабільними і безумовними. Тому країни вже не побоюються, що плюралізація їхньої «власної» історії може загрожувати їхньому існуванню або втраті території. Дискусія про польське минуле Львова не стане спусковим курком до територіальних вимог з боку польського уряду. Можна також стверджувати, що після здобуття Україною незалежності пройшло так багато років, що більше нема потреби в міфічній національній історії»⁸.

Насправді реальна ситуація з державними кордонами України, нібито полагоджена (іноді – після довгих переговорів) з усіма її сусідами в 1990-х рр., виявилася далекою від ідеальної. Опублікована у серпні 1941 р. спільна декларація **Ф.Д. Рузвельта** і **В. Черчілля** (до якої місяцем пізніше приєднався **Й. Сталін**) урочисто проголошувала намір майбутніх переможців у Другій світовій війні утримуватися у міжнародних відносинах від застосування сили і створити систему загальної безпеки, яка гарантувала б недоторканність території будь-якої держави. Принципів цієї декларації, що увійшла в історію як Атлантична хартія, дотримувалися всі уряди світу понад сім десятиріч.

Атлантична хартія витримала такі випробування, як розпад світової колоніальної системи, Радянського Сою-

зу і Югославії, але була грубо порушена неспровокованим нападом Російської Федерації на Україну у 2014 р. Чи варто в такій ситуації розглядати національну історію як міф?

Рецензент цієї книги, тоді ще молодий науковець **Володимир Склокін** обережно поставився до аргументів патріархів історичної науки, але сформулював своє резюме словами, які не допускали двоєчитання: *«Транснаціональна історія... переконливо деконструє традиційну національну історію, але, щоб запропонувати цілісне бачення соціального розвитку, вона змушена використовувати поняття і категорії національної історії і таким чином співвідносити себе з нею. Тому наразі транснаціональна історія суттєво розширює парадигму національної історії, але все ще залишається в її межах»⁹.*

3. Дискусія, організована Інститутом історії України

Питання про те, як сполучати вітчизняний гранд-нарратив з планом транснаціональної історії, вимагало конкретизації і деталізації. З цією метою Інститут історії України створив у 2009 р. робочу групу з провідних науковців, яка мала своїм завданням підготувати аналітичну записку з розробкою концепції багатомного курсу вітчизняної історії. Однак члени її не дійшли єдиної думки у питанні про сутність і структуру вітчизняного гранд-нарративу, і тому матеріали групи залишилися ненадрукованими. Стало зрозумілим, що проблему слід обговорити у відкритій дискусії. Наприкінці 2012 р. «Український історичний журнал» опублікував дискусійну статтю членів робочої групи **Г. Касьянова** і **О. Толочка**. Зупинимось на її висновках і на відгуках, пізніше опублікованих журналом.

Касьянов і Толочко датують появу національних історій XIX-м століттям, коли сформувалися нації і національні держави. Отже, національна історія прийшла на зміну династичній або імперській історії, будучи природною реакцією на появу національних держав і способом організації й репрезентації минулого в рамках таких держав або центральним пунктом «національного відродження» («національного пробудження») так званих «неісторичних націй», які ще не мали власної державності. Становлення її як універсальної дослідницької дисципліни і запровадження в загальну шкільну освіту збіглися зі становленням націоналізму як модерної ідеології та форми колективної самоорганізації. Національна історія стала центральним елементом громадянського виховання, прищеплення почуття належності до нації, лояльності до її держави, переплавлення різноманітних типів ідентичностей і солідарностей (локальних, класових, мовних, релігійних, етнічних тощо) в цілісний тип національної свідомості, який вважався єдино можливим або ієрархічно вищим за будь-які інші¹¹.

У чому автори вбачали вади епістемологічних основ національної історії? Вони вважали, що цей тип опису, розуміння та пояснення минулого претендує на статус

¹⁰ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національна історія та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. Український історичний журнал. 2012, №6, С. 4–24.

¹¹ Там само. С. 5.

¹² Там само. С. 6.

¹³ Там само. С. 7.

¹⁴ Шаповал Юрій. Комуністичний тоталітаризм та його образ у сучасних підручниках в Україні. Українська історична дидактика. Міжнародний діалог. К., 2000. С. 31.

«природного», а його категорії, будучи формально пізнавальними і пояснювальними, дедалі більше перетворюються на нормативні максими, які придатні для ідеологічної уніфікації, але непридатні для подальшого розвитку знання і пізнання. Особливу небезпеку вони вбачали в тому, що із розпадом СРСР і комуністичного блоку у Центрально-Східній Європі, Балтії, на Балканах спостерігається масштабний ренесанс національних історій, які перетворюються на інструмент побудови чи перебудови ідентичності націй і держав, що визволилися з-під «ярма комунізму»¹². Взятий в лапки вираз «ярмо комунізму» показував, що автори поставилися до ренесансу національних історій з іронією.

Я розглядаю в цій частині своєї статті придатність національної історії для проекту багатотомної історії України. Інше завдання – позбавлення вітчизняного гранд-нарративу російського впливу, яке стало можливим завдяки звільненню України з-під ярма комуністичного, розглядатиметься пізніше. Проте й тут можна твердити, що масштабний ренесанс національної історії, що став можливим з розпадом імперської Росії, яка сховалася під назвою «Радянський Союз», треба тільки вітати. Схоже, однак, що Г. Касьянов і О. Толочко бажали розв'язати поставлену ними проблему в найпростіший спосіб: ліквідацією національної історії.

Розглянемо дефекти у пізнанні минувшини, які вони пов'язували з існуванням національних історій. *«Ідеологічні дефекти національної історії найочевидніші, – вказували Г. Касьянов і О. Толочко. – Вона виявляється не стільки формою пізнання минулого, скільки формою ідеології, покликанію легітимізувати існування національних держав чи прагнення політичних еліт до таких держав. Історія, отже, інструменталізується – її ідеться не про минуле, а про сучасний стан чи проект майбутнього»*¹³.

Позиція зрозуміла: автори ставляться до історичної науки так само, як до природничих чи точних наук. Це – погляд згори, з максимальною відстороненістю від суспільства, в якому вони народилися. Такий погляд має право на існування. Можна сказати навіть більше: колосальний сегмент минувшини треба вивчати саме так – первісне суспільство, античний світ, заокеанські цивілізації. Проте до минувшини свого народу і країни історики, як правило, ставляться, не приховуючи емоцій.

Я завжди повторював, що **вітчизняна історія – це не тільки наука і освітня дисципліна – одна з найголовніших у навчанні. Знання її є вагомою підставою для самоідентифікації людини, формування у неї відданості до країни, в якій вона народилася.** Незнання своєї минувшини перетворює націю на населення, яким можна маніпулювати як

завгодно. Суспільство, хворе на амнезію, не має майбутнього.

Зрозуміло, і це треба підкреслити з особливою силою, що світоглядна функція вітчизняної історії (її інструменталізація, за словником Г. Касьянова і О. Толочка) мусить спиратися на наукову основу. Вчений повинен брати до уваги всі факти, не випинаючи сприятливих у своїй картині минулого і не ховаючи негативних. Історика, який спотворює минувшину, намагаючись зображати симпатичних йому діючих осіб білими і пухнастими, обов'язково схоплять за руку опоненти.

У червні 2000 р. ми з **Юрієм Шаповалом** взяли участь в обговоренні новітніх підручників з історії України на семінарі в Інституті ім. Георга Еккерта (Брауншвейг). Присутні історики з Німеччини і багатьох пострадянських країн з цілковитим схваленням сприйняли таку тезу Шаповала: *«Відтворити історію України у ХХ ст., зрозуміти її історичні стежки і меандри фактично означає не тільки зазирнути у минуле, а ще раз (вкотре вже!) поставити «кляте» (воно ж кардинальне) питання про життєздатність сучасного українського державницького проекту. І хто б і як не іронізував, кому б це подобалось або не подобалось, але саме історія України була і залишається важливою формою легітимізації української нації, подолання синдрому вторинності»*¹⁴. Хто б і як не іронізував...

Опоненти Г. Касьянова і О. Толочка у відгуках на їхню статтю в «Українському історичному журналі» не заперечували «інструменталізації» національної історії, але не вважали, що це є підставою для відмови від неї. **Кирило Галушко** писав: *«Я цілком поділяю цю думку, але в мене взагалі викликає сумнів існування неідеологічних інтерпретацій минулого серед тих, які предметно перебувають у царині соціальної історії або соціальної антропології. Адже писати так лише про «національну історію» – це очевидна демонізація цього феномену за рахунок ідеалізації іншого»*¹⁵.

Степан Віднянський і **Андрій Мартинов** теж не побачили підстав для звинувачення вітчизняної історії в інструменталізації, зазначивши: *«Історія України ХХ ст. надто «емоційно гаряча» та політично інструменталізована, аби її навіть в академічній спільноті сприймали лише як об'єкт пізнання»*¹⁶. Вони висунули вимогу поважати національну історію як *«своєрідний соціальний капітал, тобто спільну власність сучасного соціуму на досвід минулих поколінь»*¹⁷.

Продовжуючи критику національної історії, Г. Касьянов і О. Толочко побачили корінний недолік в її телеологічності: *«Вона представляє минуле як рух із наперед заданою метою – самореалізація нації через здобуття дер-*

¹⁵ Галушко К.Ю. У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-нарративу. Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 9.

¹⁶ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Національні історії в метанаративі процесу глобалізації: з європейського досвіду. Український історичний журнал. 2013. № 6. С. 15.

¹⁷ Там само. С. 5.

¹⁸ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національна історія та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. Український історичний журнал. 2012, №6. С. 8.

¹⁹ Ададунов В.В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника). Український історичний журнал. 2013. № 2. С. 4.

²⁰ Верменич Я.В. Локально-регіональні рівні вітчизняного нарративу. Український історичний журнал. 2013. № 3. С. 9.

²¹ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національна історія та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. Український історичний журнал. 2012, №6. С. 17.

²² Там само. С. 6.

²³ Там само. С. 8.

жавності й політичної незалежності. Таким чином, у минуле привноситься смисл, але історія стає доцільною лише тією мірою, якою сприяє виконанню заздалегідь окресленої мети. У телеологічно сприйнятій історії її мета прямо чи імпліцитно ототожнюється з причиною»¹⁸.

Це твердження цілком справедливо не зустріло заперечень у відгуках на статтю. Навпаки, опоненти доповнили критику власними коментарями. Зокрема, **Вадим Ададуров** вказав: «Українське суспільство не тямить душі у версіях минулого, які уявно легітимізують той чи інший проєкт її (держави – С.К.) нинішньої будівлі, і готове проголосити «єресь» бодай найменший крок історика в бік наукової безсторонності, яка, проте, не видається можливою без усвідомлення дослідником того, що минулі суспільні ідентичності не нагадували нинішні аналоги ані за своїм змістом, ані за своєю формою»¹⁹. Не менш переконливо звучала аргументація **Ярослави Верменич**: «Коли спільноті середньовіччя чи раннього нового часу приписується здатність до раціонального цілепокладання (на зразок «одвічного прагнення» українського народу до «возз'єднання» з російським чи послідовного обстоювання українцями на всіх етапах свого розвитку ідеї власної національної державності), такий суб'єктивізм здатен знецінити навіть серйозне прирощення наукових знань»²⁰.

Українську історіографію Г. Касьянов і О. Толочко звинувачували у поверховому відході від традицій радянського історіописання: вона замінила формаційну телеологію національно-культурницькою, поклала в основу нарративу етноцентризм замість класоцентризму, просочила праці есенціалізмом, як і в радянські часи²¹. Критика огульна, адже історіографія все ще перебуває на стадії переходу. Історики, особливо вчені старшого покоління, надто повільно оволодівають новітньою методологією. Тим паче, що вона не є істиною в останній інстанції.

Критика національної історії заходила у Г. Касьянова і О. Толочка надто далеко й тоді, коли вони заявляли: «Відповідно до ідеологічних спонук націоналізмів уявляти нації як надзвичайно древні утворення, національна історія документує їх існування «з найдавніших часів». Подібне структурування «довгої» історії нації передбачає низку тверджень, котрі – у рамках національної історії – приймаються як аксіоми та можуть виконувати пізнавальні й пояснювальні функції лише в межах установлених приписів, що зазвичай або мають виразно ідеологічне забарвлення, або імпліцитно містять ідеологему». І тут же можемо знайти ще одне звинувачення в такому дусі: «Уважається нормою (реальною чи бажаною), що нація існує, у принципі, завжди»²².

Є, звичайно, немало праць, які ілюструють справедливості подібних звинувачень. Однак у літописах фігурують племінні союзи, і саме про них, а не про націю йдеться у дослідженнях з історії Давньої Русі. У працях, присвячених більш пізнім історичним періодам, фігурує народність, яку називають «українською», хоч в ті часи вона називалася інакше. Що поробиш, разом з середньовічною державою праукраїнці втратили власну самоназву. А українську

націю переважна більшість істориків цілком обґрунтовано згадує тільки тоді, коли мова заходить про ХІХ ст.

Викликає внутрішній протест ще одне зауваження Г. Касьянова і О. Толочка, яке демонізує національну історію: «Конфліктність, нетерпимість, агресивність іманентні, умонтовані у саму сутність національної історії атрибути, котрі можна пом'якшувати різними акцентуваннями у викладі, але яких неможливо позбутися, не відкинувши всю конструкцію»²³. Якщо цю філіппіку застосувати до вітчизняної історії, то слід визнати: так, є, на жаль, історичні праці, які прославляють нетерпимість та агресивність. Та чи були нетерпимі й агресивні самі українські хлібороби стосовно своїх сусідів або людей іншої національності та віровизнання у власному середовищі? Можна згадати єврейські погроми доби Хмельниччини або гайдамаччини, але вони мали під собою соціальні корені. Ці епізоди не можна вилучати з історії українського народу. Однак вітчизняну історіографію не варто огульно звинувачувати в героїзації нетерпимості і агресивності українців.

Дивлячись на минувшину свого народу з пташиного лету, Г. Касьянов і О. Толочко зауважували: «Сучасна ліберальна держава, заснована на ідеї громадянських свобод, прав людини та мультикультуралізму, все менш комфортно відчуває себе в ролі проповідника національної історії»²⁴. Можливо, це звучить справедливо стосовно європейських держав. Однак суть справи в тому, що в них нема потреби проповідувати власну національну історію, вона давно всотана в кров і плоть громадян, за винятком мігрантів. А Україна – це пострадянська і постгеноцидна олігархічна республіка, яка не має нічого спільного з ліберальними державами західного зразка, крім гострого бажання більшої частини її населення перетворитися на одну з них. У ній, на відміну від Російської Федерації, зберігається демократизм внаслідок різноспрямованості інтересів олігархів. Майданні спалахи народного гніву засвідчують поступове формування громадянського суспільства (політичної нації – в іншій системі координат), але навіть вони організуються і використовуються олігархами. Знання своєї минувшини гостро необхідне українському соціуму, щоб він дістав змогу протистояти підтримуваній багатьма вітчизняними олігархами інформаційній, культурній, економічній і воєнній агресії сусідньої держави.

Свою статтю Г. Касьянов і О. Толочко закінчували на оптимістичній ноті: «Останнє десятиліття в розвитку української історіографії в Україні засвідчує дедалі стрімке розмивання національного мастер-нарративу дослідницькими новаціями, інтердисциплінарністю. У нашій країні розвиваються студії з мікроісторії, історична регіоналістика, набуває визнання історична антропологія, з'являються дослідження з історичної урбаністики, є ознаки появи нової культурної історії, нової соціальної історії тощо»²⁵. Що заважало авторам розглядати перелічені досягнення не як розмивання національної історії, а як її здобутки? Відповідь знаходимо одразу після наведеної цитати, в наступному абзаці їхньої статті:

²⁴ Там само. С. 8.

²⁵ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Національні історії в метанаративі процесу глобалізації: з європейського досвіду. Український історичний журнал. 2013. № 6. С. 15.

²⁶ Там само. С. 19.

²⁷ Чомусь в статті Г. Касьянова і О. Толочка (стор. 17 і 18) вихід книги в світ позначений 2010-м роком.

Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національна історія та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України (<http://www.historians.in.ua/>)

«Виникнення інтелектуального простору, який є викликом національній історії на академічному полі, призвело до своєрідної взаємної інтелектуальної ізоляції. Офіційно визнаний і зацементований у навчальних програмах та курсах, популярних нарисах український мастер-нарратив цілком комфортно існує й самовідтворюється у сотнях дисертацій і тисячах наукових публікацій. Альтернативні версії існують у паралельному інтелектуальному просторі, який має більше спільного із західними науковими центрами, ніж з осередками «материкової історіографії»»²⁶.

Виявляється, що автори досить своєрідно уявляли собі еволюцію вітчизняного історіописання. Звільнення істориків від радянського методологічного полону вони не вважали процесом, який поширювався на всю спільноту з різним результатом на рівні окремих осіб: одні освоювали нові методи історіописання, інші перебували в процесі освоєння, треті замінили формаційну телеологію національно-культурницькою і працювали собі далі, четверті взагалі не відійшли від совковості. Отже, консерватори і новатори, а між ними – «взаємна інтелектуальна ізоляція»? За такого підходу до еволюції історичної науки чому б не ліквідувати національну історію? Виглядає логічно...

У мене нема претензій до інтелектуального здобутку авторів статті, що розглядається. Так само нема претензій до авторів розглянутої вище збірки есеїв «Лабораторія транснаціональної історії: Україна і новітня українська історіографія»²⁷. Західні історики старшого покоління (Роберт Девіс, Роберт Конквест, Іван Лисяк-Рудницький, Мартін Малія, Ричард Пайнс та ін.) на зламі епох допомогли мені, як висловився Джеймс Мейс, перетворитися з радянського на нормального професора. Однак із

сутністю російсько-радянського комуністичного соціалізму я розібрався самостійно. Щоб зрозуміти її, треба було не тільки вивчати архіви Кремля, які стали доступними для дослідників. Треба було народитися й жити в суспільстві, породженому фантазією **Володимира Леніна**. Архіви не допомагали в усіх випадках, тому що радянські громадяни думали одне, з трибуни говорили інше, а в архіви потрапляло говорене, а не думане.

Завершуючи цю частину теми, слід відкинути сподівання на те, що «закордон нам допоможе». На Заході існує досить усталена думка (стаття Г. Касьянова і О. Толочка є її озвученням і не більше) про застарілість національного гранд-нарративу – не тільки українського, а будь-якого. Країнам Заходу нема потреби заново конструювати свою історію, все давно сконструйоване і утверджене в історичній пам'яті народів. Західним історикам стало цікавіше знаходити точки зіткнення і відторгнення в суспільно-політичному житті країн і континентів глобалізованого світу після завершення Холодної війни, тобто конструювати транснаціональну, глобальну, всесвітню історію. Щоправда, між глобалізацією економіки та суспільно-політичного життя пролягає прірва, що засвідчують як історичний досвід, так і недавні події. Це не означає, однак, що транснаціональна історія – мертво-народжене поняття.

Який урок треба винести, співставляючи національний і транснаціональний нарративи? Мабуть, такий: **нам своє робити!** Беручи все корисне з того, що можуть запропонувати методи транснаціональної історії, нам треба конструювати національний гранд-нарратив, який врахує новітні методи історичних досліджень.

²⁶ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національна історія та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. Український історичний журнал. 2012, №6. С. 14.

²⁹ Там само. С. 20.

³⁰ Там само. С. 21.

³¹ Там само.

³² Галушко К.Ю. У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-нарративу. Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 16.

³³ Плохій С.М. Якої історії потребує сучасна Україна? // Український історичний журнал. 2013. № 3.

³⁴ Что такое «новая имперская история», откуда она взялась и к чему она идет? Беседа с редакторами журнала Ab Imperio Ильей Герасимовым и Мариной Могильнер. Логос (Москва). 2007. № 1 (58).

4. Територіальні рамки вітчизняного гранд-нарративу

У цьому підрозділі доводиться знову відштовхуватися від детально проаналізованої статті Г. Касьянова і О. Толочка, щоб роз'яснити позицію тієї частини західної історіографії, яка обґрунтовує і захищає транснаціональну історію, відмовляючи національній у праві на існування. Адже виникає цілком природне запитання про територіальні рамки транснаціонального історіописання.

Г. Касьянов і О. Толочко були впевнені в тому, що історіописання мусить позбавитися територіальних рамок: «Найочевидніший спосіб вийти поза рамки національного й писати історію в ненаціональний спосіб – відкидання тиранії територіальності, тобто географічних рамок сучасної нації-держави, сформованих у новітній час і проєктованих на минулу «реальність», просторово-географічна організація якої була зовсім іншою»²⁸. Ця теза повторювалася в іншому місці статті з подібною аргументацією: «Було б фатальною помилкою виставити для минулого рамку сучасних адміністративних кордонів і створити ілюзію, ніби давня історія в якийсь спосіб уже знала їх та підпорядковувалася цим майбутнім обмеженням»²⁹.

Зрозуміло, що відмову від національного гранд-нарративу Г. Касьянов і О. Толочко не пов'язували зі скасуванням історії України. Вони рекомендували «представити історію України не лише як історію конкуренції і змагань різних станів, верств, конфесій, етносів, культур, націй, держав тощо, а і як простір взаємодії, взаємопроникнення, взаємозбагачення цивілізації, культур, народів»³⁰.

І все-таки: простір має бути окреслений на мапі. Як же він виглядає? В яких темпоральних рамках мусить змінюватися? Автори нібито відповідають: «Схопити і передати різноголосся минулого – завдання історика. У цій історії варто відмовитися від ідеї безперервності, натомість звернути особливу увагу на моменти розривів, на цезури... Подібний варіант опису минулого має являти собою множинність окремих історій. Це історії різної тривалості. Часом вони рухалися синхронно, інколи асинхронно, порою накладалися в якихось хронологічних сегментах, періодично слідували одна за одною. Деякі з них були нетривалими й обривалися (як, наприклад, історія скіфів чи Кримського ханства)»³¹. Однак за цими із зовні переконливими фразами не можна уявити, як могла здійснюватися реконструкція вітчизняного гранд-нарративу, щоб його можна було вкласти в прокрустове ліжко транснаціональної історії. Дві конкретні згадки нічого не пояснюють, породжуючи лише нову купу запитань.

Як «схопити» змінювану конфігурацію скіфського простору? Як визначити простір скіфів-кочовників? З якої події починати історію Кримського ханства? Чи треба забути про нього і взагалі про кримських татар після поглинення ханства Російською імперією?

Реагуючи на статтю Г. Касьянова і О. Толочка, Кирило Галушко писав: «Єдиною надійною прив'язкою нашого гранд-нарративу хоч до якихось реальних координат у просторі залишаються лише сумнозвісні "географічні рамки сучасної нації-держави"»³². Натомість **Сергій Плохій** нібито солідаризувався з авторами, оскільки відреагував так: «Завдання нової української історіографії полягає не в тому, щоб урізноманітнити національну парадигму, а вийти за її межі»³³. Проте теорія іноді розходиться з практикою. Плохій опублікував англійською і українською мовами чудову книжку з традиційним оглядом вітчизняної історії «Брама Європи», за яку одержав Шевченківську премію.

Курси вітчизняної історії починають, як правило, з найдавніших часів. Прибічники заміни національного гранд-нарративу транснаціональною історією ставляться до цього з іронією. Наприклад, редактори журналу *Ab imperio Ілля Герасимов* і *Марина Могильнер* згадували в інтерв'ю журналу «Логос» про ексцеси пострадянських підручників початку 1990-х рр., в яких «русских» виводили з етрусків, де друкувався розділ про «Татарстан в епоху палеоліту»³⁴. Г. Касьянов і О. Толочко пов'язували відмову від національної телеології з «відмовою від штучних спроб українізації минулих епох, тобто створення таких фантомів, як «українські землі епохи бронзи» або «українське населення Великого князівства Литовського»³⁵.

Зрозуміло, що палеоліт або епоху бронзи у дослідженнях, не пов'язаних з вітчизняною історією, треба вивчати в межах поширення цих археологічних культур, не оглядаючись на державні кордони сучасного світу. Але цілком природно, що археологічні культури в кордонах України вивчаються передусім українськими вченими, ліцензії на вивчення надає українська влада, знайдені артефакти залишаються в українських музеях. Скіфська пектораль є національним надбанням українського народу і візитною карткою України в очах іноземних туристів. Ми, а не скіфи пишаємося нею, скіфи давно розчинилися серед інших народів. Зрозуміло й те, що багатотомний нарис вітчизняної історії треба починати з якої-небудь епохи. Чому б його не починати з дослов'янських епох? Кому і навіщо віддавати наші «найдавніші часи»?

Важливо усвідомити, що громадяни України є сукупними власниками всіх природних багатств на своїй території. Так само вони мають право на історичну пам'ять про народи, які перебували на їх території до появи слов'ян.

В українському гранд-нарративі повинні бути представлені всі народи, які перебували або перебувають у кордонах сучасної України. Сергій Плохій озвучив це питання в такій формі: «Менішини слід включити в новий нарратив української історії – і не як «інших», а як складову колективного «ми», важливий елемент української історії, котрий відрізняв її від історії інших земель»³⁶. Яскравим зразком такого історіописання є книга **П.-Р. Магочія**,

³⁵ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національна історія та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України. Український історичний журнал. 2012. №6. С. 20.

³⁶ Плохій С.М. Якої історії потребує сучасна Україна? Український історичний журнал. 2013. № 3. С. 7.

³⁷ Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. Ужгород, 2012. 794 + XXII с.

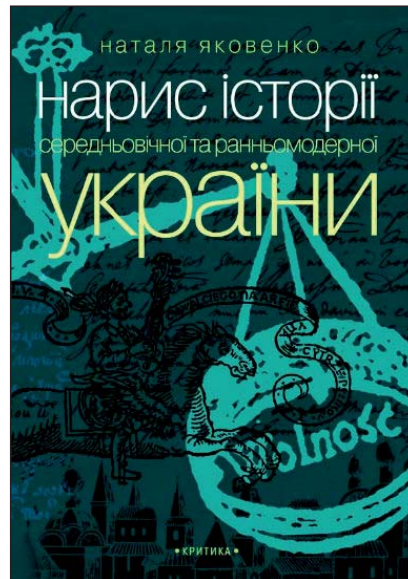
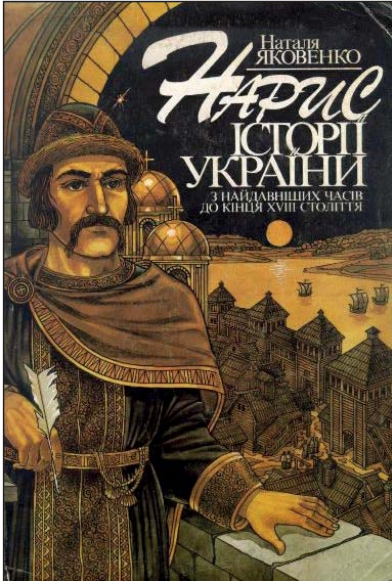
³⁸ Касьянов Георгій. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. К., 2018. С. 81.

³⁹ Там само. С. 224.

⁴⁰ Толочко О.П. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Під ред. В.А.Смоляя. Том I. К., 2004. С. 250–314.

⁴¹ Там само. С. 312, 314.

⁴² Там само. С. 266..

уперше видана англійською мовою в 1996 р. (український переклад 2007 р.), а вдруге – в 2010 р. (український переклад 2012 р.)³⁷. Слід визнати, на жаль, що в інших зразках вітчизняного гранд-нарративу підхід до історії України як історії її земель і народів майже не витримується.

Потрібно зазначити й те, що в ранньосередньовічній історії України не варто шукати українців, так само, як в історії Великої Британії – англійців, або в історії Франції – французів. *Анна Ярославна* не була українкою. Та вона не була й росіянку, на чому наполягав президент Російської Федерації *В. Путін*. Ця принцеса шведського роду *Рюриківичів* була киянкою. Споруджуючи їй пам'ятник у Франції, представники української діаспори цілком слушно надписали на ньому: Анна Київська.

5. Націоналізація українського історіописання

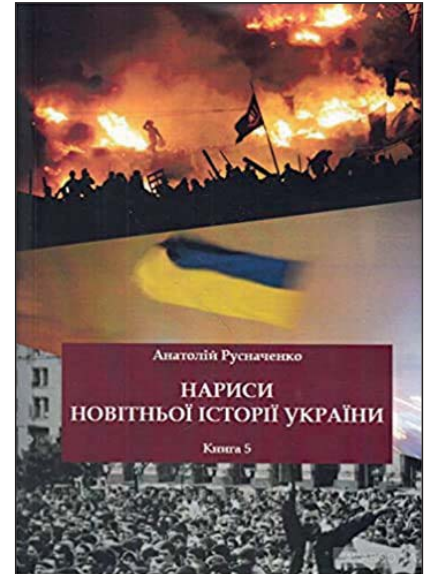
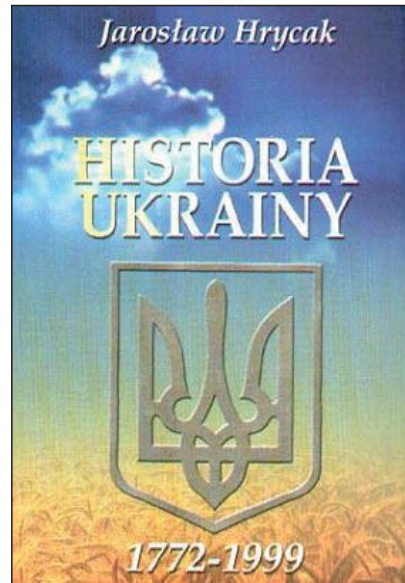
Націоналізацією історії слід назвати, услід за Г. Касьяновим, відокремлення своєї версії минулого від того, що раніше описувалося як спільне. Мова йде про відокремлення від спільної історії – дореволюційної або радянської³⁸. Мова не йде про українізацію історії, тому що під нацією треба розуміти не етнічну, а українську політичну націю. Щоправда, до завоювання незалежності Україна не мала політичної нації (громадянського суспільства в іншому вимірі). Однак політична нація (громадянське суспільство) з набуттям незалежності почала розвиватися, і однією зі складових цього процесу стала націоналізація історії.

Горбачовську «перебудову» Г. Касьянов називає періодом суверенізації вітчизняної історії, який перейшов у фазу її націоналізації після здобуття незалежності³⁹. З цим теж можна було б погодитися, якби забути, що суверенізацію історії України розпочав *Михайло Грушевський*. Цього історика називають за його політичними орієнтаціями федералістом, а не самостійником, що не розходиться з істиною. Однак все-таки треба визнати, що автономна Україна у складі демократичної Росії повинна була мати, в уявленні Грушевського, суверенні права, не оспорювані центром. Критична оцінка поглядів Грушевського пов'язана з тим, що ми плутаємо справжню федерацію із запро-

вадженням В. Леніном федеративним симулякром без ознак суверенності, тобто об'єднанням радянських республік як «незалежних» або союзних.

Щоб вести розмову про відокремлення від «спільної історії», треба встановити, як вона створювалась. Тут можна спертися на висновки О. Толочка, опубліковані у тритомнику «Україна і Росія в історичній ретроспективі»⁴⁰. Виявляється, що ініціаторами «спільної історії» були православні полемісти Речі Посполитої, які після Берестейської унії (1596 р.) прагнули дістати підтримку російського царя у боротьбі з католицькою експансією, що загрожувала втратою ідентичності польських русинів. У Густинському літопису (1627 р.) під терміном «Русь» малася на увазі спільна назва східнослов'янських племен і народів, які розглядалися як етнічна єдність, хоч із визнанням певних відмінностей залежно від території проживання в межах однієї держави Рюриківичів. Від 1633 р., коли архимандрит Києво-Печерського монастиря *Петро Могила* став київським митрополитом, що зробило його де-факто головою православних Речі Посполитої, в Україні почалися пошуки киево-руської старовини як спільної спадщини обох народів. Стараннями православної еліти Гетьманщини остаточно утвердилася концепція Великої Русі з центром у Москві і Малої Русі з центром в Києві, які нібито були в домонгольські часи єдиною Руссю і знову об'єдналися в 1654 р. У популярному підручнику з історії «Синописі», який з'явився в другій половині XVII ст. (авторство приписується архимандриту *І. Гізелю*) Давня Русь характеризувалася як спільна держава «єдиного руського народу»⁴¹.

У XIX ст., коли формувався російський погляд на національну історію, ідея Давньої Русі як спільної спадщини «єдиного руського народу» стала фігурувати як спадщина російського народу, всередині якого знаходилися етнографічні «гілки» українців і білорусів. Коли в лютому 1816 р. у продаж надійшли, пише О. Толочко, перші примірники «Истории государства Российского» *Миколи Карамзіна*, 17-річний юнак *Олександр Пушкін* хворів. Він прочитав цей твір талановитого письменника і здібного історика «в постеле с жадностью и со вниманием». Пізніше Пушкін так характеризував ефект, справлений «Історією» на освічену публіку: «Все, даже светские жен-

щини, бросились читати історію свого отечества, до-толе им неизвестную. Она была для них новым открытием. Древняя Россия, казалось, была найдена Карамзиным, как Америка – Колумбом. Несколько времени ни о чём ином не говорили»⁴².

Микола Карамзін будував свій *opus magnum* окремими нарисами за роками володарювання великих князів (спочатку київських, а потім московських) і царів династії Рюриковичів, яка володіла Росією аж до **Івана IV** та його сина **Федора**. Тому привласнення давньокиївської спадщини в його праці виявилось логічним і непомітним. Ідучи протореним шляхом, інший історик-систематик **Сергій Соловійов** за 1851–1879 рр. опублікував 29 томів «Истории России с древнейших времён», довівши виклад до правління Єкатерини II (1775 р.). У центрі його оповіді знаходилося суспільство, а не держава в особі великих князів і царів. Проте історія російського народу в імперських кордонах викладалася з «найдавніших часів» – від скіфів і грецьких міст Північного Причорномор'я.

«Курс русской истории» третього історика-систематика **Василія Ключевського** публікувався від 1904 до 1922 років і остаточно канонізував звичну для росіян картину їхньої минувшини. В. Ключевський зробив спробу відповісти на запитання, яке турбувало багатьох: чому події російської історії впродовж шести віків розгорталися на берегах Дніпра, і лише потім переміщувалися за сотні верст у північно-східному напрямі?

Відповідаючи на запит, він поділив російську історію на чотири періоди. На його думку, у першому періоді (від VIII до XIII ст.) російське населення зосереджувалося на середньому і верхньому Дніпрі з притоками, а в другому періоді (від XIV ст.) головна маса населення пересунулася у межиріччя верхньої Волги і Оки. Однак аргументів для обґрунтування такого масштабного переселення росіян

вчений не знайшов. Власне, їх і бути не могло. Толочко обґрунтовано вважає, що найбільшим внеском М. Грушевського в національну культуру був матеріалізований в його десяти томній «Історії України-Руси» доказ приналежності киево-руської спадщини українському народу⁴³.

В опублікованому Петербурзькою академією наук у 1904 р. збірнику «Статьи по славяноведению» Грушевський надрукував статтю «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». В ній, як і в перших томах 10-томника, обґрунтовувалась «довга» історія українського народу. «Династичну історію» вчений вважав ненауковою. Дані мовознавства і антропології підказували йому, що український народ має можливість виводити свої першопочатки від найдавніших часів. Натомість присутність великоруського народу в історії засвідчувалася лише з XI – XII ст.

Будуючи нову імперську Росію у вигляді «незламного союзу вільних республік», комуністичні очільники Кремля змушені були відмовитися від дореволюційного історичного наративу і проголосити Київ «колицкою трьох братніх народів». Це означало, що українці одержали право на третину киево-руської спадщини. Проте дореволюційний наратив майже не змінився: в історії СРСР, яка була тією ж історією Росії, виклад подій починався з найдавніших часів, а українці і білоруси з'являлися лише в XV – XVI ст., коли вони, так само, як росіяни, оформилися як самостійні народності.

У радянській історіографії історія Давньої Русі продовжувала залишатися майже монопольним володінням Росії. Лише у 1981 р. в Інституті історії АН УРСР з'явилася п'ятиособова проблемна група з історії Київської Русі.

Як оцінити вклад М. Грушевського у вітчизняну історіографію в світі цих прикрих фактів?

⁴³ Там само. С. 264..

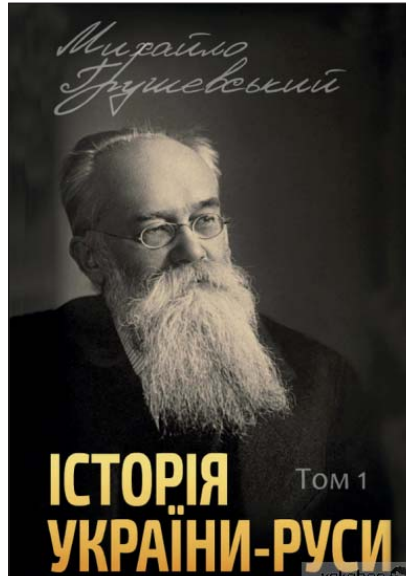
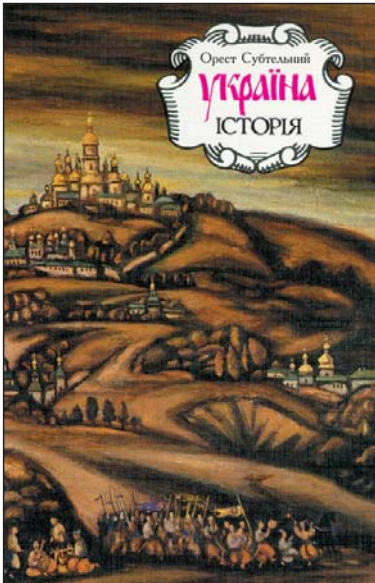
⁴⁴ Історія України. Навчальний посібник. К., 2002. С. 6.

⁴⁵ Кравченко Володимир. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. К., 2011. С. 524.

⁴⁶ Там само. С. 525 – 526.

⁴⁷ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Том 2. К., 1994. С. 297–298, 300–301.

⁴⁸ Поживанов Михайло. Україна незалежна та неуспішна. Чому друге існує поряд із першим? День (Київ). 2021, 20–21 серпня.

Переконливу відповідь дали очільники радянської України, коли запроторили його праці до спецфондів наукових бібліотек. В умовах незалежної України створений Грушевським і збережений та розвинутий діаспорною історіографією вітчизняний гранд-нарратив треба було засвоїти, щоб рухатися далі. Провідні науковці академічного Інституту історії України так і зробили, створюючи кілька видань згаданого вище навчального посібника для учнів, шкільних вчителів, студентів і викладачів вищих навчальних закладів. У передмові до третього видання посібника відповідальний редактор **Валерій Смолій** зазначив: «*Автори розробили власні підходи до періодизації історичних процесів, встановлення істинних причинно-наслідкових зв'язків між подіями, оцінки історичних осіб. Ці підходи спираються на міцний фундамент української історіографії кінця XIX – першої третини XX ст., передусім – на праці М. Грушевського*»⁴⁴.

Останній розділ виданої в 2011 р. книги харківського професора **Володимира Кравченка** має назву «Поневолення історією: радянська Україна в сучасній історіографії». У ньому автор, будучи транснаціоналом (доводиться винайти такий термін, бо подібний йому існує в давно знайомій формі «інтернаціоналіста») поділяє істориків доби незалежності на старше покоління, що працює в Академії наук, яка «*базується на радянській ієрархічній системі, не забезпечує належних стимулів та мотивацій для самостійного розвитку і використовує застарілий методологічний інструментарій*», та на молоде покоління, «*яке працює в модернізованих анклавах української історіографії*»⁴⁵.

Поділ на батьків і дітей існує завжди, але аналіз пострадянської історіографії тільки за цим показником виглядає надто спрощеним, хоч має в собі зерно істини. В. Кравченко високо цінує роль історичної науки у вихованні суспільства, але сумнівається: «*Чи готові українські історики та політики обговорювати неприємні для себе теми авторитарних традицій політичної культури, шукати коріння поширених у суспільстві антидемократичних, антиліберальних цінностей, ксенофобії й антисемітизму, релігійного фанатизму, ортодоксальності й несвободи? Чи готові вони до подолання ментальних традицій провінціалізму, які прирікають українське суспільство на*

хронічну стагнацію? Поки що ці питання залишаються відкритими. Можна лише припустити, що без демократичних змін у сусідній Росії Україна навряд чи буде в змозі подолати тягар власної історії»⁴⁶.

Красиво сказано: *подолати тягар власної історії... за допомогою демократичної Росії*. Автора не виправдує те, що 2014-й рік ще був попереду. Адже вислів «*російський демократ закінчується там, де починається українське питання*» з'явився разом з появою перших російських демократів і українського питання в Російській імперії. Цей вислів приписують багатьом російським і українським інтелектуалам. Кому належить вислів, хто його тільки не повторював в різних варіаціях – важко розібратися.

Розгортаючи вітчизняний гранд-нарратив на тлі транснаціональної історії, ми повинні менше відчувати трагічний тягар минувшини і більше пишатися його героїкою. Минуле України того варте.

6. Реакція суспільства на ідеологічну агресію В. Путіна

У 1956 р. в журналі польських інтелектуалів – паризькій «Культурі» з'явилася стаття «Новий Переяслав», яку написав вчений з української діаспори **Іван Лисяк-Рудницький**. Аналізуючи організоване наступниками Сталіна масштабне святкування 300-річчя Переяславської ради, яка визнала васальну залежність держави гетьмана **Богдана Хмельницького** від царя **Олексія Михайловича**, а також передачу в ході цього святкування Криму з-під підпорядкування Росії Україні, Лисяк-Рудницький замислився над причинами таких знакових змін у політиці Кремля.

Вчений дійшов до висновку, що політика Сталіна, яка зводилася до спроб зламати спротив українського народу засобами фізичного насильства, зазнала невдачі. «*”Паровий валець” терору, – підкреслив він, – не зрівняв української нації з землею і не покінчив з українською проблемою як джерелом найбільших труднощів для більшовицької влади*». «*”Переяславська” пропаганда, – підсумовував вчений, – це – ”закроений на велику скалю експеримент примирити українську націю з російсько-советською імперською системою... Царський уряд обстоював тезу про ”єдність російського народу”, а в великоросах та малоросах хотів бачити тільки племінні різновиди однієї нації. Сьогодні така постанова справи вже неможлива. Україна стала нацією, – і цього вже не дасться відробити*»⁴⁷.

Від цієї заяви в паризькій «Культурі» і до розвалу Радянського Союзу пройшла третина століття. Розвал, спричинений, перш за все, непереборним прагненням української нації суверенізуватися, підтвердив висновок Лисяка-Рудницького про те, що колесо історії очільникам Кремля не вдасться повернути у протилежний бік.

Проте, використовуючи нашу економічну залежність від Російської Федерації, в Кремлі тривалий час намагалися задушити Україну в «братерських» обіймах. Та «переяславська» політика виявилася безрезультатною. Здійснюючи хвилясту «двовекторну» політику, Україна все далі

ухиялася від євразійського шляху і брала курс на Євроатлантичний вектор розвитку. Врешті-решт В. Путін, який не втомлювався повторювати, що розвал Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст., повернувся до дореволюційної ідеології про «один народ» і в 2014 р. наважився на відчайдушний крок: анексував «подарований» Україні під час святкування 300-річчя Переяславської ради Крим і зробив спробу захопити східні і південні українські області під приводом того, що це, мовляв, «Новоросія», а не Україна.

Ідеологічне обґрунтування нової політики Кремля щодо України знайшло завершення в опублікованій 12 липня 2021 р. статті Путіна «Про історичну єдність росіян та українців». Основні посили її такі:

- росіяни та українці – один народ, єдине ціле;
- української ідентичності і, зокрема, української мови не існувало аж до початку ХХ ст.;
- становлення окремої української нації відбувалося завдяки втручанням Польщі і Австро-Угорщини;
- сучасна Україна – цілком і повністю є витвором радянської епохи, коли на державному рівні було закріплене положення про три окремі слов'янські народи – російський, український і білоруський;
- в Україні взято курс на насильницьку асиміляцію, на формування етнічно чистої української держави, внаслідок чого російський народ може зменшитися на сотні тисяч, а то й на мільйони;
- проросійськи налаштованих українців мільйони, але їм не дають підняти голову;
- ми ніколи не допустимо, щоб наші історичні території і близьких до нас людей, які мешкають там, використовували проти Росії;
- справжня суверенність України можлива лише в партнерстві з Росією.

Ці твердження, спрямовані навіть не на завоювання, а на цілковите поглинення України (вже не тільки так званої «Новоросії»!) не варті того, щоб з ними сперечатися. Власне, стаття Путіна й не розрахована на можливість полеміки. Це – виклик не тільки Україні, а й всьому цивілізованому світу, підписаний керівником ракетно-ядерної держави з правом вето в Раді Безпеки ООН, що унеможливає втручання цієї міжнародної організації в російсько-українську війну, яка в замасковано-«гібридній» формі триває вже восьмий рік.

Напередодні анексії Криму Путін попередив західних лідерів, що ракетно-ядерна зброя Росії приведена в бойову готовність, і ті не втрутилися в розвиток подій.

Можна не сумніватися, що у випадку переростання «гібридної» війни у відкриті воєнні дії західні держави застосують проти Росії болючі санкції. Проте вони не прийдуть на допомогу Україні збройними силами. Нам доведеться розраховувати тільки на власні сили.

Ось чому так важливо усвідомити, якою виявилася реакція українського суспільства на гранд-нарратив вітчизняної історії в інтерпретації сучасних очільників Кремля.

Соціологічна група «Рейтинг» (zareєстрована 31 березня 2016 р.) провела 23–25 липня 2021 р. телефонне опитування українців віком від 18 років у всіх областях, крім тимчасово окупованих територій Криму і Донбасу. Перед ними було поставлено запитання в такій формі: «Нещодавно президент Росії Путін заявив, що росіяни та україн-

ці – один народ, який належить до одного історичного і духовного простору. Чи згодні ви з цим?». Виявилось, що **55 % громадян з цим не погоджуються, але 41 % - згодні (4 % не визначилися).**

Навколо оприлюднених результатів російські ЗМІ підняли лемент: дивіться, 41 % українських громадян солідарні з нашим президентом, а це ж мільйони, навіть десятки мільйонів! В українських ЗМІ з боку деяких патріотично налаштованих громадян результати опитування викликали мало не депресію. Варто навести роздуми такої відомої в суспільстві людини, як **Михайло Поживанов**:

«І це – на восьмому році російсько-української війни. Виходячи з цього, можна зробити невтішний висновок про те, наскільки непевними є проєвропейські устремління України. Бо якщо вони існують здебільшого у вигляді декларацій політиків та кількох рядків Конституції, їхня ціна не висока. А саме так і є: принаймні, для майже половини населення ЄС і НАТО лишаються малозрозумілими та ворожими конструкціями. Це не те, що пройшло крізь серце та душу переважної (до 80–90 %) більшості. Це не той випадок, коли народ майже одноголосно сказав: ми розуміємо, як погано жилося в минулому, ми не бажаємо повторів, ми прагнемо для себе іншого майбутнього»⁴⁸.

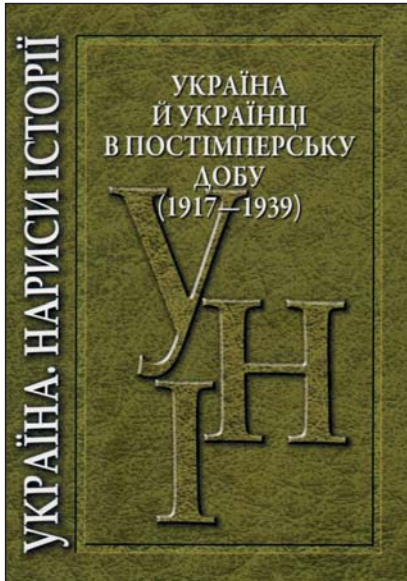
Натомість громадяни, більш поінформовані в тому, що робиться за лаштунками комерційних соціологічних служб, не були налаштовані песимістично. 27 липня **Віктор Александров** на сайті групи «Рейтинг» висловив думку, з якою не можна сперечатися:

«Цікаво, чому соціологічна група «Рейтинг» (яка спеціалізується на проведенні соціологічних досліджень із дотриманням міжнародних стандартів) запропонувала для опитування вочевидь маніпулятивне путінське твердження: «росіяни та українці – один народ, який належить до одного історичного і духовного простору?» Адже навіть звичайному старшокласнику мало б бути зрозуміло, що це три різних запитання в одному «флакони» (реченні), а саме:

- 1) чи є українці і росіяни одним народом?;
- 2) чи є спільною історія українців і росіян?;
- 3) чи має спільні риси духовна культура українців і росіян?

Звичайно, після 300+ років існування в одній державі, сповідуючою одну (православну) віру, більш-менш позитивна відповідь на запитання №2 і №3 є цілком природною, але ж це ніяк не означає позитивну відповідь на питання №1, якою тепер так тішаться московські телепропагандисти!».

Коли соціологи авторитетного Центру Разумкова взяли за справу, різниця між комерційною і науковою соціологією стала зрозумілою для всіх. У період від 29 липня до 4 серпня 2021 р. вони провели методом «обличчя до обличчя» інтерв'ю за місцем проживання респондентів. Було опитано 2019 громадян віком від 18 років у всіх регіонах України за винятком Криму і окупованої території Донбасу. Громадяни відповідали на таке запитання: «Нещодавно президент Росії Володимир Путін опублікував статтю "Про історичну єдність росіян та українців", в якій, зокрема, написав, що жодної історичної основи для уявлень про окремих від російського український народ не було і не могло бути, а виокремлення українців і білорусів як окремих народів було результатом радянської національної політики. Чи згодні Ви з цим твердженням В. Путіна?»

Негативну відповідь дали 70,4 % громадян, позитивну – 12,5 %, не визначилися з відповіддю – 17,1 %. У групі «60 років і старші» негативно відповіли 66,3 % громадян, позитивно – 16,1 %, не визначилися – 17,1 %. У вибірці «етнічні росіяни» не погодилися з Путіним 49,0 % громадян, погодилися – 30,2 %, не визначилися – 20,8 %. За вибіркою «російськомовні респонденти» не погодилися 55,4 % громадян, погодилися – 20,8 %, не визначилися – 23,8 %. За вибіркою «представники електорату партій» негативну відповідь дали 79,5 % громадян, які підтримують партію «Слуга народу», 92,1 % тих, хто голосує за «Європейську солідарність», 81,8 % прихильників об'єднання «Батьківщина» і 40,3 % тих, хто співчуває партії «Опозиційна платформа – За життя».

Соціологи Центру Разумкова поставили перед респондентами додаткове запитання про ставлення до тези, яка наскрізно проходила в путінській статті «Про історичну єдність росіян та українців»: «У цій статті Володимир Путін також написав, що територія сучасної України значною мірою створювалася за рахунок територій історичної Росії, внаслідок чого Росія фактично була пограбована. Чи згодні Ви з цим твердженням Путіна?».

Негативну відповідь дали 75,7 % громадян, позитивну – 7,4 %, не визначилися – 17,0 %. У групі «60 років і старші» негативно відповіли 70,8 % громадян, позитивно – 10,1 %, не визначилися – 19,1 %. У вибірці «етнічні росіяни» не погодилися з Путіним 55,7 % громадян, погодилися – 20,8 %, не визначилися – 23,5 %. За вибіркою «російськомовні респонденти» не погодилися 63,1 %, погодилися – 12,1 %, не визначилися – 24,9 %. За вибіркою «представники електорату партій» негативну відповідь дали – 84,7 % громадян, які підтримували партію «Слуга народу», 94,0 % тих, хто голосував за «Європейську солідарність», 84,3 % прихильників об'єднання «Батьківщина» і 44,9 % тих, хто співчуває партії «Опозиційна платформа – За життя».

До реакції українського суспільства на історичні (аж ніяк не в сенсі їх значення) заяви очільника держави, що перебуває у стані війни з Україною, не можна поставитися

з оптимізмом. Соціологи Центру Разумкова встановили, що надто великий відсоток громадян не змогли визначитися з відповідями. Результати їх опитування показують, що в інформаційній війні українська держава програє ворогу, який поводить себе все відвертіше й нахабніше.

Ситуація засвідчує, що засвоєння гранд-нарративу вітчизняної історії українським суспільством стає запорукою виживання держави і нації. Засоби масової інформації і навчальні заклади повинні одержувати від науковців вивірені дані про нашу минувшину, щоб протидіяти інформаційній агресії ворога. Науковці гуманітарного профілю повинні посилити увагу до нерозроблених проблем вітчизняної історії, яка не перестає бути полем битви, перемога в якій гарантує виживання держави і нації. Держава навіть в сучасних непростих умовах повинна посилити увагу до гуманітарного блоку академічної науки.

Національна академія наук у поєднанні з університетською наукою готова створювати гранд-нарратив української минувшини в багатотомному форматі. На жаль, держава все ще не готова профінансувати науково-дослідний проект такого масштабу. До 30-річчя незалежності Інститут історії України домігся фінансування узагальнюючого тритомного видання «Україна. Нариси історії» коштом цільової програми «Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку науково-видавничого комплексу НАН України». У ході підготовки видання перший і другий томи були поділені на дві книги, а третій – на три книги. Напередодні ювілею читачі одержали третій том у трьох книгах, підготовлений десятьма співробітниками Інституту історії України під редакцією Валерія Смоля (керівник авторського колективу – *Лариса Якубова*). Том охоплює період від 1917 до 2019 рр. і налічує 2024 стор. Незабаром видавництво «Академперіодика» опублікує й перші два томи праці «Україна. Нариси історії». Ці нариси є першою заявкою на створення у майбутньому (слід сподіватися – в недалекому майбутньому) гранд-нарративу вітчизняної історії в багатотомному форматі. ■